

Csuvas 'nagy, öreg'

Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra

Az alábbi etimológia főbb elemeit 1987-ben a bloomingtoni PIAC ülésén adtam elő. Utána megbeszéltük Halasi-Kun Tiborral, akit több okból is nagyon érdekelt, s sok értékes tanáccsal segítette tovább a kutatásomat.

A csuvas *mānā*, *mān* szó mai jelentései közül a legfontosabbak: 'nagy, széles, kövér, alapvető, eredeti, fő, öreg, idősebb; sűrű, mély (hangról)'. Érdekes megvizsgálni a szó használatát. Ugyanis a 'nagy' jelentésben a gyakoribb szó a csuvasban a *pīsāk*. Ašmarin kitűnő szótárában külön jelzi, hogy a *mān* jelentése "általában azonos a *pīsākéval*" (VIII, 305). De ha összeállítjuk a használatát, akkor jelentős különbség derül ki. A *mān* és alakváltozata, a *mānā* mindenekelőtt rokonsági terminusokban fordul elő 'öreg, idősebb, nagy' jelentéssel, mint *mānakaj* 'az apa idősebb nővére', *mānasanne* 'dédnagyanya', *mānasatte* 'dédnagyapa', *māninke* 'nagyapa testvérének felesége', *mānkokki* 'az anya bátyja', s a sort még folytathatnánk. Gyakori a népszokások körében, pl. *mānkērū* 'az idősebb vőfély'. A szó másik igen gyakori használati területe a helynevek képzése, ahol az azonos nevű helységek megkülönböztetésére szolgál: *Mān Horačka* 'Bol'soe Karačkinó', vagy pl. két összefolyó patak ágait különbözteti meg: *Mān Hura Šiv* 'Nagy Fekete Patak', de pl. Ašmarin szerint a Dnyeper csuvas neve is: *Mān siv*. Több növény- és állatnévben találkozunk a szóval *mānhājar* 'tök', *mān mūrā*, *mān mājār* 'dió', *mān kētū* 'ménés'. Megtaláljuk történeti terminusokban pl. *mānpū* 'nagyherceg' (szemben az eredetileg azonos jelentésű *ēmpū* 'cár' szóval). Szerepel a régi csuvas kalendáriumban *munkun* 'húsvét' (az orosz *velikodnju* tükörszava), *mān kārlač* 'január'. A csuvas népvallás terminológiájában is számos olyan szót találunk, amelyben szavunk előfordul, pl. *mān čūk* 'egy népi ima', *Mān kel-ilen* 'egy istenség neve'. Mindez arra utal, hogy a csuvas szókészlet viszonylag régi elemével van dolgunk.

Ugyanakkor a szó eredetét homály fedi. Paasonen (1908, 89) szavunkat a jakut *māngū* 'nagy, tág' szóval vetette össze, ez a jakut szó azonban, mint erre már Pekarskij rámutatott jakut szótárában (1917), mongol jövevény. A mongol *mōngke*, *mengke* átvétele, amely maga török eredetű, ld. ótörök *beŋgü* 'örök'. Foglalkozott szavunkkal Räsänen török Alaktanában (1957, 50). Felvetette, hogy a csuvas *numay* 'sok, nagyszámú', türkmén *lomay*, *nomay* 'nagyban (kereskedelemről, orosz *optovijj*)' összefügghet a csuvas *mān* 'nagy' szóval, melynek szerinte van a csuvasban *mon*, *mun* alakja is. A szót Räsänen összeveti a koreai *mani* 'sok' vagy a jakut *mogol*, *mogul* 'nagy' szóval. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szónak a csuvasban nincsen önálló formában *mon*, *mun* alakja. Az, hogy a *munkun* 'húsvét' szóban *-u-* van, az egy másodlagos asszimiláció a második szótag *-u-*jának hatására, vagyis kései belső csuvas fejlemény. A *numay* szó megvan az özbegben is

'bőséges, gazdag, kerek (összeg)' jelentéssel. A türkmén és özbeg szó teljes hangtani egybeesése a csuvas *numay* szóéval, s a csuvas szóvégi *-ay* (amiből akár régi jövevényszavak esetében is *-i* lett), arra utalnak, hogy a csuvas *numay* kései jövevényszó. A török *numay* koreai és jakut egybevetése minden alapot nélkülöz. A török *numay* 'sok' eredete és esetleges összefüggése akár a török *man*, akár a csuvas *män* alakokkal, egyelőre további kutatást igényel. Jegorov csuvas etimológiai szótára (1964, 130) a csuvas *män* szót nem is veti össze más török szavakkal, s nem javasol etimológiát. Räsänen etimológiai szótárában a régi oszmántörök *mankafa* 'nagyfejú, ostoba' szóból elvont egy **man* 'nagy' szót, s azt összevetette a csuvas szóval (1969, 326).

A kérdés megoldásához lényeges adattal járult hozzá Hakimzjanov, aki az *Acta Orientalia Hungarica* 1986-os számában három újonnan felfedezett volgai bolgár feliratot közölt, s abban szerepel egy földrajzi név *Muwn Suwar yali* alakban. A *mim* felett *dammá*val és utána *waw*val és *nunnal* írt szót Hakimzjanov *Mün*-nek olvasta, s nem magyarázta. 1987-es előadásomban rámutattam arra, hogy ez azonos a csuvas *män*-nal, s helyes olvasata *Mon*, jelentése pedig Nagy, s ez az a szó, amelyet megtalálunk az olyan helynevekben, mint Mangišlak (Man Kišlaq), Man Kend (mindkét helynév Kászgárínál), illetve Kiev mongolkori, kipcsak eredetű nevében a Men Kermen-ben, amelynek helyes olvasata valószínűleg szintén Man Kermen volt a *Mongolok Titkos Történetének* eredeti szövegében. Mint ismeretes, a *Mongolok Titkos Történetét* eredetileg ujjur-mongol írással írták, a kínai átírásban fennmaradt szövegben több olyan eset van, amikor tulajdonneveket, amelyeknek több olvasata lehetséges, s a diktálónak ismeretlen volt, rosszul olvasták. Az ujjur írásos szöveg kései másolatában, Blö-bzang Bstan-dzin *Altan Tobcsi* című művében (ed. Ligeti, 1974, 194) *M'n kerm-e* van, ahol a *m'n* egyaránt olvasható *men*-nek illetve *man*-nak. Az eredeti alak biztosan *Man* volt. Azt persze nem lehet kizárni, hogy a Kermen név hangalakjához hasonlult a *Man* és egy *Mankermen* > *Menkermen* változás már abban a kipcsak nyelvben lezajlott, amelynek közvetítésével a mongolok a szót megismerték. A török *Man Kermen* Kiev egyik szláv nevének a Velikij Gorodnak a fordítása. A *man* 'nagy' szó tehát kimutatható Kászgárínál és a Dešt-i Kipcsak területén a 13. század elejétől, hiszen a mongol adatot erre az időre kell tennünk.

A nehézségeket az okozza, hogy a mai csuvasban a *män* szó, redukált labiális magánhangzóval van azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a labiális képzési elem megőrződött (virjál), s redukált illabiállissal, ahol a labiális elem már eltűnt. A csuvas hangtörténet pedig egyértelműen azt mutatja, hogy ez a magánhangzó nem mehet vissza egy eredeti *-a-* hangra. Egy eredeti **man* a virjálban *mon*, az anatri nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben *mun* lenne. 1987-es előadásomban ugyan jeleztem ezt a hangtani nehézséget, úgy tűnik azonban, ez elkerülte két kollegám figyelmét. 1988-ban jelent meg Talat Tekin könyve a volgai bolgár feliratokról, ahol a kézirat lezárása után, pótlólag foglalkozik az 1308-as felirattal. Tekin (1988, 190-191) Hakimzjanov *Mün* olvasatát *Mun*-ra javítja és azt írja, hogy a törökségben van egy 'nagy' jelentésű *man* szó, amellyel a *Mun* azonos. Utal Kászgári *man yašlig koy* 'négy éves juh' adatára, a Man Kišlag és a Man

kend helynevekre (Kiev nevéről nem szól). Úgy gondolja, hogy van példa a csuvasban az $a > u$ változásra. Ez mint fentebb láttuk igaz ugyan, Tekinnek azonban elkerülte a figyelmét, hogy az szó a mai csuvasban megvan, és ott nem u -t, hanem redukált magánhangzót találunk. 1992-ben jelent meg Fedotov csuvas etimológiai kutatásait összefoglaló könyve. Ebben összeköti a csuvas szót a Mangiślak helynévvel, s Räsänen fenti idézett Alaktanára hivatkozva a koreai *mani* 'sok' jelentésű szóval. Ugyanakkor megemlíti, hogy Vámbéry és Barthold szerint a Mankiślak/Mangiślak névben előforduló Man eredetileg 'tízezer' jelentésű volt.

Mielőtt a megoldás felé egy újabb lépést tennénk, rögzítenünk kell, hogy a 11. századból (Kásgári) ismerünk egy *man* alakot, amely a 13. század elején előfordul a kipcsakban is 'nagy' jelentéssel, valamint van egy adatunk a 14. század elejéről *mon* alakban, s a mai csuvasban *män*, *mön* alakban redukált magánhangzóval. Ez utóbbihoz kapcsolódik egy eddig félreolvasott alak. Abul Hamid al-Garnati 1155-ben írt művében a szerző, aki a volgai bolgároktól jött Magyarországra, megemlíti a szlávok fővárosának nevét is. Dubler kiadásában a *Gwr KWman* غور کومان alakot hozza, amelyet Hrbek (1945) *grd Kw'y'w* غورد کویاو 'gorod Kuyaw' alakra javított. Pritsak (1955) a megfelelő helyet *Gwr Km'n*-nek کرمان غور olvasta, s megemlíti, hogy ez a Gur a *gurkan* karakitaj címben előforduló *gur* szóval lenne azonos, míg a *kermen* Kiev török nevében szerepel. Korzuhina (1978), aki megkísérelte Al-Garnati útját rekonstruálni, visszatért Dubler olvasatához és azt *Gur Kūman*-nak értelmezte és a "kunok városának" tartotta, ami szerinte Šarkel kései neve. Ezt Bolsakov (1971) joggal elvetette, s visszatért Hrbek javaslatához. Nincs ebben változás a magyar kiadásban sem (Bolsakov — Mongajt), ahol az arab szöveget Iványi Tamás fordította, s az orosz jegyzeteket Czeglédy Károly ellenőrizte és egészítette ki.

1987-es előadásomban magam elfogadtam Pritsak کرمان olvasatát a második szót illetően, s azt magam is Kermennek olvasom. Azonban az első szó *gain*-ja helyett egy gyakori elolvasást feltételezve *mim*-et olvasok, s a szóvég eléggé kurzív *resh*-e helyett *nun*-t, غور → مون vagyis *Mwn Km'n*-t, amit *Mon Kermen*-nek kell olvasni. Ez pedig Kiev volgai bolgár, ha tetszik, csuvasos neve volt. Az 1308-as egyébként Bolgariban felállított sírkő *Mon Suwar* alakja mellett tehát rendelkezünk egy 1155-ből, vagy ha az utazás időpontját vesszük, 1131-1153 közötti időből származó *Mon* adattal. S azzal a kétségtelen azonosítással, hogy a bolgár-csuvas *Mon* és a Kásgárinál olvasható, illetve kipcsak *Man* jelentése azonos, alakja azonban a magánhangzót illetően eltérő volt már a 12. század elején is.

Aligha lehet kétséges, hogy a két szó valahogyan összetartozik. A korai bolgár-csuvas *-o-* azonban valószínűtlené teszi, hogy az valamilyen belső fejlemény (pl. a szókezdő labiális mássalhangzó) hatására jött volna létre. A kérdést véglegesen csak a szó etimológiája döntheti el.

Ha a szó török eredetű vagy korai átvétel egy nem török nyelvből, akkor egy eredeti szókezdő *b*-vel kell számolnunk. A *b*-nazalizációja az utána következő nazális mássalhangzó hatására jól ismert és korán adatolt jelenség a török

nyelvtörténetben. Elegendő, ha a személyes névmás *ben* 'én' korai *men* alakjaira, vagy a török *biŋ* 'ezer' *miŋ* és a korai mongolban jelentkező *minggan* alakjaira utalunk. Ebbe a kategóriába kell, hogy tartozzon az ótörök *ban* 'tízezer' számnév is. Ez a számnév ritka, de előfordul az ujjur szövegekben (ld. Clauson, 1972, 346). Barthold (1936) írja, hogy a Mangiślak helynév csak a 12. században jelenik meg a forrásokban. Az Enc. Isl. új kiadásában (1988) Ju. Breghel már utal arra, hogy Kásgárínál a helynév már előfordul. Ott azt olvassuk "Man Qiślag egy hely neve az Oguzok országában". Ez azért fontos, mert Biruninál viszont szerepel egy "kikötő az Oguzok országában", amelynek neve Binqiślag (ld. Breghel i.h.). A *Bin* biztosan a török *biŋ* 'ezer' jelentésű szó, az azonban valószínűtlen, hogy a *Man* egy korábbi *biŋ/miŋ* alakból hangtani változással lenne magyarázható. Sokkal valószínűbb, hogy mind a két alak egyszerűen 'sok' jelentésben fordul elő. S valóban azt várhatjuk, hogy egy korai *ban* 'tízezer' alakból számos török nyelvben, akár egymástól függetlenül is *man* alak lesz. A jelentésfejlődés a nagy számot jelölő szóból a 'sok' jelentésen át a 'nagy' jelentésig valószínűsíthető és párhuzamokkal alátámasztható. Hasonló jelentésváltozást találunk a másik török 'tízezer' jelentésű szónál a *tümen*-nél is, elegendő ha itt a törökből átvett magyar *tömény* és a belőle képzett *töméntelen* szavakra utalok (v.ö. *tömény unalom*). Egyébként a *tümen* lehetett az a szó, amely az azonos jelentésű *ban* szót kiszorította.

A magasabb számjegyek többnyire jövevényszavak, s a *tümen*-nel kapcsolatban erre már régen utaltak. Közvetlen tochár eredete aligha lehet kétséges (Toch A *tma:n*, Toch B *tmane*, *tumane* 'id.'). Érdekes viszont Clauson azon megjegyzése, hogy Pulleyblank szóbeli közlése szerint a tochár alak kínai eredetű volna, s egy "protokínai" **tman* átvétele lehet. A tochár szó kínai eredete már Blochet-nál felmerül, de ő egy kéttagú kínai kifejezésre gondol, ahol az első tag a 'sok' jelentésű *to*, a második a tízezer jelentésű szó, melyre még visszatérünk (idézzve Doerfer TMEN II, 641). Windekens (1976, 642) a tochár szót minden indoeurópai vagy más etimológia mellőzésével a perzsából (illetve középirániból) származtatja. Doerfer (TMEN II, 642) az eddigi elméletek ismertetése után úgy látja, hogy a szó perzsa eredete kizárható, s a törökben aligha tochár eredetű. Doerfer érve, hogy t.i. a tochárból nem magyarázható meg a török szó magashangúsága, nem teljesen meggyőző. Egyfelől nem tudjuk, hogy a tochár mennyire volt "palatális" nyelv, bizonyos mértékig biztosan az volt, másfelől, igaz korábbi átvételeknél, hasonló jelenséget találunk (vö. *öküz* ← toch. *okso*). A *tümen* azonban hadi terminus volt, vagy korán azzá vált, ezért olyan vándorszó, amelynek története nem azonos a belső szavak és az egyszerű jövevényszavak csoportjánál tapasztalattal.

A régi török *ban* 'tízezer', mint erre Clauson utal szótárában (1972, 346), kínai eredetű. A mai kínaiiban a szó alakja *wan*. Korábbi alakjait Karlgren (1957, 267a) a következőképpen rekonstruálja: ókínai *mjwǎn*, középkínai *mjwǎn*, mai kínai *wan* (kantoni *man*, innen Blochet alakja). Ez annyit jelent, hogy a szókezdő a középkínaiiban *m-* volt, a vokális résznek volt egy labiális eleme, amely azonban a későbbiekben eltűnt. Jól tükrözi ezt, mint erre Pulleyblank egy cikkében rámu-

tatott (1985, 357), a vietnami, ahol pl. szavunk *muôn*, míg a szino-vietnamiban *vàn*, *van* alakban fordul elő. A korai középknáiban Pulleyblank ezért *muan*^h, míg a kései középknáin számára *vjyan*' > *vaan*' alakokat rekonstruál. Mint erre Takata legújabb munkájában utal (1988, 370) a kínai szó ótibeti átírása 'ban. Ez azért igen érdekes, mert jól mutatja a szókezdő átalakulását *mu* > *mb* > *b* > *v*. Látjuk, hogy az ótörök *ban* elég pontosan megfelel az ótibeti alaknak, bár ez utóbbinak volt még egy prenazalizációs eleme. Ezért nem lehet kizárni, hogy a török *man* alakok esetleg nem belső fejlődés eredményei, hanem a kínai még nazális elemű szókezdő átvételére utalnak. Az is elképzelhető, hogy a két tendencia, a kínai nazális elem visszaadása és a török második nazális regresszív hatása együttesen volt jelen. Mindenesetre a török *ban* 'tízezer' > *man* 'nagy' egy középknáinai alak átvétele. Ez a középknáinai alak egy korábbi, s talán más nyelvjárást is tükröző *muan* alakra megy vissza, amit egy másik török csoport *mon* alakban vett át. Kínai eredetű vándorszavakat ismerünk a törökségben, a magyar *gyöngy* szó is ezek közé tartozik. Ha ez az etimológia megállja a helyét, úgy ez annyit jelentene, hogy:

1. a csuvas őse és a köztörök őse már különváltak, amikor ezeket a szavakat átvették,
2. a csuvas *mon* > *mǎn* külön átvétel,
3. a csuvas nyelvet beszélők is olyan területről jöttek, ahol mód volt kínai szavak átvételére. Ennek nem kellett közvetlenül a kínai határon lennie, hiszen a szó tipikusan kereskedelmi vándorszóként került a törökökhöz. Valószínű, hogy az ilyen szavakat egy időben a selyem útján mindenütt használták. A csuvas ősebe átkerült forma mindenképpen a 6. sz. végénél korábbi állapotot tükröz, míg a köztörökbe átvett forma a 7-8. századra is tehető. Pulleyblanknek az az ötlete, hogy a kínáiban az ókínait megelőző állapotban ebben a szóban lehetett még egy *t*-szókezdő eleme (*tm*-), szempontunkból azért lehet érdekes, mert ebben az esetben a *tümen* 'tízezer' szó is végső fokon, ha több közvetítéssel is, ugyanarra a kínai szóra menne vissza. Ezt azonban igen bizonytalannak kell tartanunk.

IRODALOM

- Ašmarin (1935), N. I. Ašmarin, *Slovar' čuvaškogo jazyka*. VIII, Čeboksary.
- Barthold (1936), W. Barthold, "Mangh j s_hlak". In: *Enzycklopaedie des Islam*, III.
- Bolšakov (1971), *Putešestvie Abu Hamida Al-Garnati v Vostočnuju i Central'nuju Evropu (1131-1153)*, Moskva.
- Bolšakov — Mongajt (1985), *Abu-Hamid Al-Garnati utazása Kelet- és Középeurópában*. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest.
- Breghel (1988), Ju. Breghel, "Mangh j s_hlak". In: *Éncyclopédie de l'Islam* VI, livr. 105-106.
- Clauson (1972), G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford.
- Doerfer TMEN, G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. II, Wiesbaden, 1965.
- Dubler (1953), C. E. Dubler, *Abu Hamid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas*. Madrid.

- Fedotov (1992), M. R. Fedotov, *Materialy k istoriko-étimologičeskomu slovar'ju čuvasskogo jazyka*. Čeboksary.
- Hakimzjanov (1986), F. S. Hakimzjanov, New Volga Bulgarian Inscriptions: *Acta Orient. Hung.* 40, 173-177.
- Hrbek (1954), I. Hrbek, Novy arabsky pramen o vychodny a sredni Evrope: *Česko-slovenska Etnografie* II, No. 2, 157-175.
- Hrbek (1955), I. Hrbek, Arabico-Slavica. I. Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk Mu'rib: *Archiv Orientalni*, 13, 109-135.
- Jegorov (1964), V. G. Jegorov, *Étimologičeskij slovar' čuvasskogo jazyka*. Čeboksary.
- Karlgren (1957), B. Karlgren, *Grammata Serica Recensa*. Stockholm.
- Korzuhina (1978), G. F. Korzuhina, Puty Abul Hamida al-Garnati iz Bulgara v Vengriju. In: *Problema archeologii II, Sbornik v pamjaty professora M. I. Artamonova*. Leningrad, 187-194 (Boššakov — Mongajt 1985 után).
- Ligeti (ed.) (1974), *Histoire secrète des mongols. Text en écriture ouigoure incorporé dans la chronique Altan Tobči de Blo-bzan Bstan-'jin* par Louis Ligeti. Budapest.
- Paasonen (1908), H. Paasonen, *Csuvas szójegyzék*. Budapest.
- Pekarskij (1917), É. K. Pekarskij, *Slovar' jakutskogo jazyka (1907-1930)*. Repr. 1958.
- Pritsak (1955), O. Pritsak, Eine altaische Bezeichnung für Kiew: *Islam* 32, 1-13.
- Pulleyblank (1985), E. G. Pulleyblank, Dentilabialization in Middle Chinese. In: *Contributions to Sino-Tibetan Studies*, ed. J. McCoy and T. Light. Leiden, 345-367.
- Räsänen (1957), M. Räsänen, *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Studia Orientalia 21, Helsinki.
- Räsänen (1969), M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1, Helsinki.
- Takata (1988), T. Takata, *A historical study of the Chinese Language based on the Dunhuang materials*. Tokyo.
- Tekin (1988), T. Tekin, *Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcaası*. Ankara.
- Windekens (1976), A. J. van Windeken, *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Vol. 1, La phonétique et le vocabulaire*. Louvain.